

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verliefde brasem en de verleidelijke zalm: een (on)realistische portrettering van waterdieren in Joachim Camerarius de Jongere's embleemboek *Symbola et Emblemata* (1595-1604)

Hendrikx, S.M.

Citation

Hendrikx, S. M. (2020). De verliefde brasem en de verleidelijke zalm: een (on)realistische portrettering van waterdieren in Joachim Camerarius de Jongere's embleemboek *Symbola et Emblemata* (1595-1604). *Article*, 24(12), 40-49. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3200888>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3200888>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De verliefde brasem en de verleidelijke zalm

Een (on)realistische portrettering van waterdieren in Joachim Camerarius de Jongere's embleemboek *Symbola et Emblemata* (1595-1604)

De *Symbola et Emblemata* (1595-1604) van de zestiende-eeuwse Neurenbergse arts Joachim Camerarius de Jongere (1534-1598) kennen wat betreft de uitvoerigheid van de representatie van de natuur binnen het genre van het embleemboek geen gelijken. Het werk bestaat uit vier los gepubliceerde delen met elk honderd emblemen die de natuur weergeven en zich hierop bezinnen. Camerarius combineerde gravures van hoge kwaliteit met complex proza. Het werk is georganiseerd in een deel over planten, een deel over landdieren (viervoeters), een over vliegende dieren (vogels en insecten) en een over waterdieren.¹ De emblemen reflecteren op morele wijsheid die aan de natuur ontleend kan worden, op basis van informatie afkomstig uit zowel natuurhistorische als literaire bronnen.² Het streven om in elk deel honderd emblemen op te nemen bleek te ambitieus. Camerarius vulde het waterdierendeel, bestaande uit 75 emblemen over water- en amfibische dieren daarom aan met 25 emblemen over slakken, schorpioenen, slangen, basilisken en bloedzuigers. Desalniettemin kunnen we stellen dat dit het eerste embleemboek was dat in opzet volledig aan het waterleven gewijd was. Voor dit deel, postuum gepubliceerd maar voorbereid door hemzelf, greep Camerarius terug op diverse emblematistische bronnen, waaronder als belangrijkste Andrea Alciati's (1492-1550) *Emblematum Liber* en Luca Contile's (1505-1574) *Ragionamento* (1574), alsmede werken van Johannes Sambucus, Juan de Borja, Pierio Valeriano Bolzani en Octavius de Strada.³ Hiernaast maakte hij intensief gebruik van natuurhistorische bronnen, met name van Conrad Gessner's (1516-1565) encyclopedische werk over dieren, *Historia Animalium* (1551-1558). Hoewel een dergelijk uitgebreid emblematisch overzicht van de natuur niet eerder verscheen, speelde de natuur in het algemeen binnen het genre van het embleemboek wel een belangrijke rol, en werd met regelmaat direct dan wel indirect verwezen naar natuurhistorische verhandelingen. We kunnen ons in dit verband de vraag stellen hoe de natuur in de emblemen van Camerarius weergegeven wordt, en welke rol observatie en de interpretatie van de auteur hierbij spelen.

DE NATUUR IN EMBLEMEN

Met zijn *Symbola et Emblemata* sloot Camerarius aan bij een van de meest succesvolle literaire genres van de vroegmoderne periode. Het eerste embleemboek, een collectie Latijnse epigrammen in klassieke stijl van de Italiaanse jurist en humanist Andrea Alciato, verscheen in 1531 en werd meer dan 150 keer herdrukt en uitgebreid. Eind achttiende eeuw waren er meer dan 5300 titels behorend tot het genre in omloop.⁴ Een embleem bestond sinds Alciato uit een titel in de vorm van een motto, in combinatie met een afbeelding, de *pictura*, en een begeleidende tekst, meestal een gedicht of epigram in het Latijn. Hieraan werd al dan niet een commentaar toegevoegd. Het feit dat een dergelijke combinatie van tekst en beeld een aanzienlijk groter didactisch effect heeft dan enkel tekst, moet in hoge mate bijgedragen hebben aan

¹ Voor een uitvoeriger analyse van het deel over waterdieren, zie een eerder artikel van mijn hand: "Ichthyology and Emblematics in Conrad Gessner's *Historia Piscium* and Joachim Camerarius the Younger's *Symbola et Emblemata*." In: Karl A. E. Enekel en Paul J. Smith red., *Emblems and the Natural World*. Leiden: Brill, 2017, 185-226. Voor een analyse van de overige delen, zie in dezelfde bundel artikelen van Karl A. E. Enekel, Paul J. Smith en Bernhard Schirg.

² De emblemen bestaan uit: motto, afbeelding, epigram en commentaar. De afbeeldingen werden geproduceerd door Johann Siebmacher. De epigrammen werden deels geschreven door Joachim Jungermann, Conrad Ritterhausen en Ludwig Camerarius. De commentaren zijn van Joachim Camerarius de Jongere.

³ De eerste drie delen van de *Symbola et Emblemata*, over planten, viervoeters en vliegende dieren, werden gepubliceerd in 1590, 1595 en 1596. Dit vierde deel werd postuum gepubliceerd in 1604 door Ludwig, de zoon van de auteur.

⁴ John F. Moffit, *A Book of Emblems: The Emblematum Liber in Latin and English by Andrea Alciati* (1492-1550). Jefferson NC: McFarland & Company, 2004, 10. Over het embleemgenre in het algemeen: P. M. Daly, red., *Companion to Emblem Studies*. New York: AMS, 2008; A. Henkel en A. Schöne, red., *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. Und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart: J. B. Metzler, 1996.

de populariteit van het genre. Dit effect werd geoptimaliseerd doordat voor visueel aantrekkelijke beelden werd gekozen en de teksten, die dikwijls betrekking hebben op het morele, over het algemeen zo kort zijn dat het embleem niet meer dan twee pagina's beslaat.

Zowel in Alciato's *Emblematum Liber* als doorgaans in het embleemgenre is duidelijk dat de natuur een belangrijke inspiratiebron voor emblemen vormde. In de eerste editie van 1531, uitgeven door Heinrich Steyner, hebben maar liefst 39 van de 104 emblemen betrekking op de natuur.⁵ Hierbij gaat het meestal om specifieke plant- en diersoorten, waarbij interessant gedrag of kenmerken van de soort belicht worden. Hoewel dit suggereert dat waarneming een significante rol speelde bij het maken van embleemboeken, komt veel informatie uit geleerde teksten uit de klassieke tijd, zoals de *Naturalis Historia* van Plinius (ca. 24-79) of de *Historia Animalium* van Aelianus (ca. 175-235). De beschikbaarheid van dergelijke teksten was exponentieel toegenomen als gevolg van zowel de ontwikkeling van de drukpers als humanis-tische inspanningen om teksten te corrigeren en te vertalen. Verder grijpen de emblemen onder andere terug op middeleeuwse bestiaria (met name de *Physiologus* (tweede tot vierde eeuw n.Chr.), hiëro-glyfen, wapenschilden, drukkersmerken en spreekwoorden. In 1549 en 1550 verschenen de eerste embleemboeken die volledig aan dieren gewijd waren, zoals Barthélemy Aneau's *Decades de la Description, Forme, et Vertu Naturelle des Animaux, tant raisonnables, que Brutz* over landdieren, en een jaar later Guillaume Gueroult's *Livre de la description des animaux, contenant le Blason des oyseaux* over vogels.⁶

NATUURHISTORISCHE ANEKDOTES

In zijn emblemen neemt Camerarius telkens een anekdote uit natuurhistorische context als basis voor een morele conclusie. Een embleem dat refereert aan de zalm kan hier als voorbeeld dienen (afb. 1). Zowel tekst als beeld zijn voor een groot deel gebaseerd op een door Gessner beschreven vangstmethode voor deze soort, waarbij hij vermeldt dat vissers hem hierover geïnformeerd hebben.⁷ De *pictura* toont ons een zalm aan een touw die door een visser in een bootje de rivier afgeleid wordt en waar drie andere zalmen achteraan zwemmen. Het commentaar op de naastliggende bladzijde vertelt ons dat wanneer het exemplaar aan het touw door de visser de oever opgetrokken wordt, de anderen zullen volgen, waarna de visser ze eenvoudig op kan pakken. Gessner vermeldt expliciet dat het exemplaar aan het touw vrouwelijk moet zijn. Camerarius borduurt hierop voort en voegt toe dat de overige zalmen mannetjes zijn, die het vrouwtje volgen uit verlangen en competitiedrang.⁸ Hierna volgen een serie literaire verwijzingen, naar onder anderen Alciato, Plautus en Martialis, en theologische referenties naar onder anderen Solomon en Ecclesiasticus, die de lezer naar een conclusie leiden: vertrouw een ander niet te snel, anders loopt het beroerd met je af.⁹ Op deze wijze neemt de tekst de lezer van een beschrijving van een verschijnsel uit de natuur,

5 Andrea Alciato, *Emblematum libellus*. Augsburg: Heinrich Steyner, 1531.

6 Karl Enekel en Paul J. Smith, "Introduction: Emblems and the Natural World (ca. 1530-1700)," In: Karl A. E. Enekel en Paul J. Smith, red. *Emblems and the Natural World*. Leiden: Brill, 2017, 20.

7 Conrad Gessner, *Historia Animalium*. Deel IV. Zürich: Froschauer, 1558, 977: 'Simili modo in Angliae fluvio Tamesi capi audio. Coitus tempore alicubi piscatores captam foeminam funiculo alligant, et paulatim ad ripam attrahunt: quod si mas supervenerit, coitus desiderio sequitur, et a piscatore post frondes latente cum propre ripam accesserit, tridente perciturur.' (Ik heb gehoord dat ze op dezelfde wijze in Engeland in the Thames gevangen worden. Rond de paaitijd voeren vissers achter hun bootje een gevangen en aangeliijnde vrouwtjes-zalm mee, en voeren haar langzaam naar de oever; en als een mannetje haar volgt, haar achternazwemmend uit seksueel verlangen, wordt hij wanneer hij de oever opkomt door een visser die zich achter het struikgewas verstoppt op een drietand gespiest.)

8 Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*. Deel IV. Neurenberg: Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, 1604, fol. 25r: 'Salmones vel feminae desiderio vel pugnandi causa insequentes incautos.' (De erachteraan zwemmende zalmen zijn roekeloos ofwel uit verlangen naar de vrouw of uit wedijver.)

9 Zie in het bijzonder de laatste regel: 'Si vitare voles acerba quaedam, etc.' [NB: etc = et tristis animi cavere morsus, nulli te facias nimis sodalem: gaudebis minus et minus dolebis]. (Als je bitterheid wilt voorkomen en je wilt behoeden voor verdriet dat aan de ziel knaagt, wees dan van niemand teveel een vriend, je zult minder vreugde en minder verdriet kennen.) 'Hostis aperte, ast clam falsus non perdit amicus.' (Een vijand schaadts ons openlijk, maar een valse vriend in het geheim.) Camerarius, *Symbola et Emblemata*, fol. 25v & 26r.

doorgaans gebaseerd op Gessner, via het terrein van de ethiek, mee naar de conclusie. De anekdote, zijnde een observatie van diergedrag, wordt in zekere zin gepresenteerd als iets dat empirisch waargenomen kan worden, hoewel we als lezers met enige regelmaat aanvoelen dat dit onwaarschijnlijk is.

Hoewel dergelijke anekdotes voor Camerarius aantrekkelijk waren vanwege hun literaire kwaliteit, onderstrepen deze ook de natuurhistorische validiteit van de emblemen. Zulke verhalen doen met name denken aan de *Naturalis Historia* van Plinius, die bolstaat van opmerkelijke feiten over het veronderstelde gedrag van dieren. De connectie met Plinius blijkt bovendien uit de indeling van het embleemboek van groot naar klein, welke sterk doet denken aan die van de *Naturalis Historia*. Zowel Plinius als Camerarius beginnen met de walvis en eindigen met schelpdieren. In de tekst van de commentaren wordt bovendien geregeld naar de *Naturalis Historia* verwezen, hoewel lang niet alle soorten die Camerarius behandelt door Plinius beschreven zijn.¹⁰ Het gebruik van Gessner's *Historia Animalium* was in de context van referentie naar en imitatie van Plinius gunstig. Gessner, door tijdgenoten wel de Duitse Plinius genoemd, vertoonde een even grote voorliefde voor dergelijke anekdotes als Plinius en bood Camerarius dus een rijke bron aan materiaal. Daarnaast presenteerde Gessner, in zijn 1297 foliopagina's, het meest uitgebreide overzicht van waterdieren dat tot dan toe gepubliceerd was. Desalniettemin laat Camerarius niet expliciet blijken dat hij zich op Gessner baseert, en noemt hem met name in gevallen waar hij het niet met hem eens is. Op deze wijze presenteert Camerarius zichzelf niet als navolger van, maar als naturalist op gelijke voet met Gessner.

WETENSCHAPPELIJKE STELLINGNAME

De emblemen reflecteren bovendien wanneer mogelijk een bepaalde stellingname in het natuurhistorisch debat van de zestiende eeuw. Een embleem gewijd aan de legendarische remora, in de zestiende-eeuwse literatuur als werkelijk bestaand wezen beschreven, geeft dit bijzonder goed weer (afb. 2). De remora, die zich aan schepen vast zou zuigen om ze tot stilstand te brengen, was sinds de oudheid door een breed scala aan auteurs beschreven. In zijn *Symbola et Emblemata* verwijst Camerarius onder andere naar de beschrijving van Plinius, die uiteenzet hoe het diertje de slag bij Actium beslechtte door het schip van Marcus Antonius stil te leggen.¹¹ In zowel tekst als beeld neemt Camerarius deel aan de discussie onder zestiende-eeuwse naturalisten over de vraag of de remora zich nu aan de voor- of achtersteven van een schip vastzoog. Hierbij opteert Camerarius, zich bij Gessner aansluitend, voor de laatste mogelijkheid. Gessner op zijn beurt sluit zich aan bij de Franse arts en naturalist Guillaume Rondelet (1507-1566), die zich baseert op het pseudo-Aristotelianse werk *Mechanica* (ca. vierde eeuw v.Chr.), waarin gesteld wordt dat met behulp van het roer een schip kan worden stilgelegd.¹² Camerarius baseert zijn *pictura* op een afbeelding uit Luca

10 In de klassieke tijd zijn over het algemeen weinig waterdieren beschreven. Aristoteles beschreef er 117 (zie: Georges Cuvier, *Cuvier's History of the Natural Sciences: Twenty-four lessons from Antiquity to the Renaissance*. Parijs: Publications scientifiques du Muséum national d'histoire naturelle, 2012, 76. Volgens mijn telling beschreef Plinius er in zijn *Naturalis Historia* 110 (boek IX).

11 Plinius, *Naturalis Historia*, boek IX en XXII. Plinius, *Pliny – Natural History*. Deel III, boek 8-11, vert. H. Rackham, W.H.S. Jones en D.E. Eichholz. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.

12 Guillaume Rondelet, *L'Histoire entière des poissons*. Deel II. Lyon: Macé bonhomme, 1558, 334-335.

OFFICIOSA ALIIS,
EXITIOSA SVIS.

*Hofis aperte, at clam falsus nos perdit amicus,
Nec quisquam est structis tutus ab insidiis.*

CAVSA LATET.

*Sistere currentem Remora aliæ per aquora navis
Fertur: sic vis est maxima in exiguis.*

Contile's *Ragionamento*, waarop het voorsteven van een schip getoond wordt (afb. 3).¹³ In het manuscript van Camerarius is de afbeelding nog ongewijzigd ten opzichte van Contile's afbeelding, maar in het gedrukte werk toont de *pictura* de achtersteven met daarop de remora.¹⁴ Ook de afbeelding van de remora als een vis reflecteert een geleerde stellingname van Camerarius. Hierin sluit hij zich aan bij Plinius, die de remora als een vis beschrijft. Hij is het dientengevolge oneens met zestiende-eeuwse auteurs zoals Pierre Belon, Conradus Mutianus en Luca Contile, die de remora als een slak afbeelden, alsmede Gessner en Rondelet die de remora als een lamprei interpreteren.

NATUUR TER INSTRUMENTIE

Belangrijker dan observatie en geleerd debat was echter morele instructie. Camerarius presenteert diersoorten doorgaans in het bezit van een grote intelligentie of kracht, zoals in het geval van de remora, of met een gebrek hieraan, zoals in het geval van de mannetjeszalmen. Deze tegenstelling is met name zichtbaar in een tweetal *picturae* die vrijwel gelijk zijn, waarin papegaaivissen en makrelen afgebeeld zijn (afb. 4 en 5). In beide gevallen wordt gerefereerd aan de manier waarop de vissen gevangen worden, en zien we een fuik met daarin een aantal vissen, en daarbuiten andere die nog vrij rondzwemmen. De tekst maakt echter duidelijk dat het hier om totaal verschillende taferelen gaat. De gevangen papegaaivissen wringen hun staart tussen de twijgen van de fuik, zodat hun nog in vrijheid zijnde soortgenoten ze aan hun staarten naar buiten kunnen trekken. Hoewel deze anekdote

13 Luca Contile, *Ragionamento di Luca Contile sopra la proprietà delle imprese con le particolari de gli Academici Affidati et con le interpretationi et croniche*. Pavia: Girolama Bartoli, 1574, 146. Op zijn beurt baseerde Contile zich op een embleem van Alciato: Andrea Alciato, *Emblemata*. Leiden: Christopher Plantin en Franciscus Raphelengius, 1591, embleem 82.

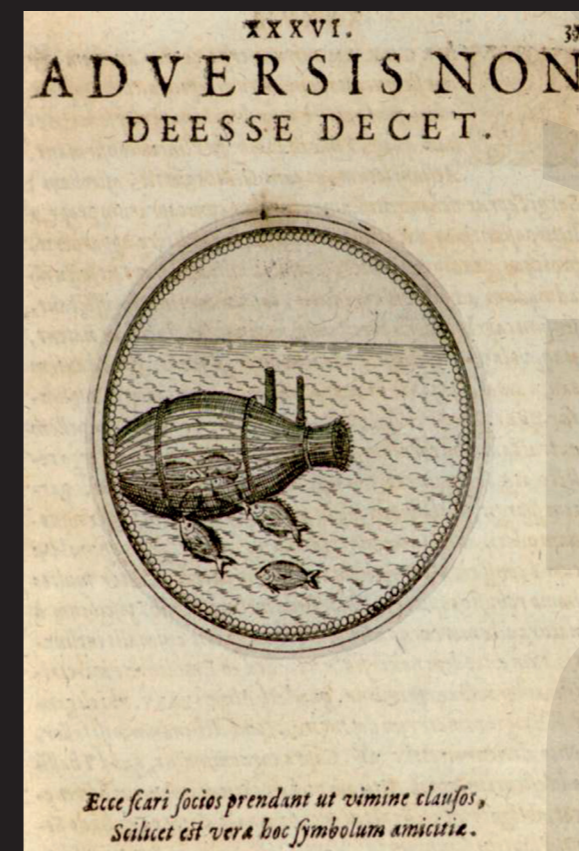
14 Stadtbibliothek Mainz, shelf mark HS II 366, 173. Zie ook: Wolfgang Harms en Gilbert Heß, *Joachim Camerarius d.J. Symbola et Emblemata tam moralia quam sacra: Die handschriftlichen Embleme von 1587*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009, 176.

Afb. 1. Zalmvangst, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 24 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

Afb. 2. De remora op de achtersteven, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 28 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

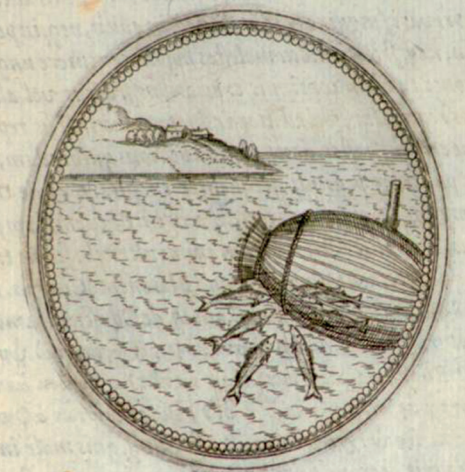
Afb. 3. De remora op de voorsteven, Luca Contile, *Ragionamento sopra la proprietà delle imprese con le particolari de gli academici Affidati et con le interpretationi et croniche*, Girolamo Bartoli, Pavia 1574. Parijs, Bibliothèque nationale de France, département Réserve des livres rares, Z-512, fol. 145 v. (foto: Bibliothèque nationale de France).

*Ecce scari socios prestant ut vimine clausos,
Scilicet est vera hoc symbolum amicitie.*

Afb. 4. Papegaaivissen onsnappen uit een fuik, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 37 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

ANIMVS NON
OMNIBVS IDEM.

*Isti intrare volunt, at hi perrumpere nassam,
Multi & cum Scombris desipiunt pariter.*

Afb. 5. Makrelen zwemmen een fuik in, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 22 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

Afb. 6. Alciato's zeebrasem onjuist afgebeeld, Andrea Alciato, *Emblemata*, Jean Richer, Parijs 1584. Parijs, Bibliothèque nationale de France, département Arsenal, 16-MANDEL-30, NUMM-1519380, fol. 106 r. (foto: Bibliothèque nationale de France).

Afb. 7. De zeebrasem van Camerarius herkenbaar afgebeeld, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 38 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

afkomstig is van Plinius, citeert Camerarius bijna woord voor woord de beschrijving van Gessner, die het verhaal vermeldt onder het kopje vangstmethode.¹⁵ Camerarius nodigt de lezer vervolgens uit om naar aanleiding van de papegaaivissen te reflecteren op vriendschap, via verwijzingen naar Valerius Maximus, Euripides, Seneca en Lucianus.¹⁶

In het geval van de makrelen is er iets anders aan de hand. De nog in vrijheid zijnde exemplaren ondernemen geen reddingspoging, maar zwemmen zelf ook de fuik in. Het epigram reflecteert hierop: 'Deze willen erin, maar die willen juist uit de val, velen zijn even dom als de makrelen'.¹⁷ Camerarius licht in het commentaar toe dat makrelen pas aan ontsnappen denken als het te laat is. Een serie verwijzingen naar onder anderen Oppianus Battista Mantovano (Giovanni Battista Spagnoli) leidt vervolgens tot drie vergelijkingen: de makrelen zijn als een onnozel kind dat zijn hand in het vuur steekt, als trouwlustige jongemannen die er te laat achter komen dat het huwelijk een val is, en als soldaten die strijd-lustig naar het slagveld trekken. De boodschap is duidelijk: bezint eer gij begint.

15 Plinius, *Naturalis Historia*. boek XII, XI; Gessner, *Historia Animalium*. Deel IV, 1001, D.

16 Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*; Euripides, *Orestes*; Seneca, *Agamemnon*; Lucianus, *Pharsalia*.

17 'Isti intrare volunt, ast hi perumpere nassam / Multi et cum Scombris desipiunt pariter'. (Deze willen er in, maar deze willen uit de val breken, velen zijn net zo dom als de makrelen.) Camerarius, *Symbola et Emblemata*, fol. 22v.

UITWISSELING

Deze insteek maakt de emblemen in zekere zin niet minder natuurhistorisch. De presentatie van de natuur als iets waarvan we kunnen leren was niet voorbehouden aan de emblematiek, maar tevens een kenmerk van de natuurhistorie van de zestiende eeuw. In zijn *Historia Animalium* neemt Gessner de vertaling van Theodorus Gaza van Aristoteles' *Animalibus* uit 1476 op, waarin beargumenteerd wordt dat observatie van dieren ons iets leert over het gedrag en de moraal van de mens.¹⁸ Door Gessner wordt dan ook met enige regelmaat verwezen naar emblemen van Alciato, waardoor via de *Historia Animalium* een lijn van Alciato naar Camerarius getrokken kan worden. Dat dit aspect van Gessner's wijze van beschrijven als relevant gezien werd, blijkt onder andere uit het feit dat in de latere zestiende eeuw ook de gezaghebbende naturalist Ulysse Aldrovandi in navolging van Gessner in zijn natuurhistorische werken een deel van de soortbeschrijvingen wijdde aan *Symbola et Emblemata*. Bovendien blijkt dat de uitwisseling tussen de emblematiek en de natuurhistorie beide kanten op plaatsvond.¹⁹

Als voorbeeld van een dergelijke wederzijdse uitwisseling kunnen we ons wenden tot een beschrijving van de witte zeebrasem, waarin Gessner verwijst naar zowel Alciato's embleem met betrekking tot deze soort (afb. 6), als naar de passage uit de *Halieutica* (ca. 176-180) van Oppianus waarop dit gebaseerd werd.²⁰ In deze passage, waarvan de precieze betekenis moeilijk te duiden is, wordt uiteengezet dat deze vissensoort zich op irrationele wijze aangetrokken voelt tot geiten.²¹ Hieraan refererend toont de *pictura* van Alciato een visser met over zijn hoofd en rug een geitenvel, die vanuit een bootje een vis in zijn net vangt. Het epigram waarschuwt hen die zich door lust laten leiden dat het met hen eveneens slecht af zal lopen.²² Zowel Gessner als Camerarius verwijzen in de context van deze soort naar het gedrag rondom de voortplanting, waaraan ook gerefereerd wordt in de *Halieutica*.²³ In scholen witte zeebrasems bevindt zich doorgaans een enkel mannelijk exemplaar en verder alleen vrouwelijke vissen. Op basis van deze informatie wordt de witte zeebrasem door Camerarius geportretteerd als promiscue, en daarmee als een waarschuwing voor seksueel losbandig gedrag. De lezer wordt van de anekdote over de zeebrasem naar de bespiegelingen over losbandigheden geleid, via een lange reeks verwijzingen naar natuurhistorische en literaire bronnen, waaronder Aelianus, Plinius, Alciato, Athenaeus en Plautus.

De presentatie van de natuur is dus gericht op een morele boodschap, terwijl tegelijk de indruk gewekt wordt dat deze presentatie gebaseerd is op empirische informatie. In het geval van de zeebrasem wordt deze indruk versterkt door de zeer realistische afbeelding van de soort in de *pictura* van Camerarius, waarvoor gebruik is gemaakt van beeldmateriaal uit Gessner's *Historia Animalium* (afb. 7). De afbeelding is vrijwel gelijk aan die van Alciato, behalve dat de vis in het net een andere is. Bij Alciato is dit een moeilijk te determineren

18 Conrad Gessner, *Historiae Animalium*. Deel I. Zürich: Froschauer, 1551. Epistola Nuncupatoria, a3 verso: 'Non est autem quod ideo monus aliquis admiration habenda haec animalcula putet, si virtutes istae non propriae, hoc est, non ex ratione et voluntatae ipsorum oriri videantur: necque enim ideo minus mirabimur opera Dei, quibus per naturam indidit, ut illius sponte eadem multa perficiant, quae homines vix longo tempore docti exercitatie praestare possunt.' (Maar niemand zal denken dat deze dieren minder bewondering verdienen als hun deugden niet uit hun eigen begrip en wil voortkomen; omdat we die werken Gods die hij zo geschapen heeft dat ze vele dingen volgens zijn wil tot een goed einde brengen, die de mens zelfs na een lange leerperiode nauwelijks kan bereiken, niet minder moeten bewonderen.)

19 Zie ook: Bernhad Schirg, "The Daphnic Fate of Camerarius: Sweden's First Printed Emblem Book Revealed in Olof Rudbeck the Younger's Botanical Dissertation." In: Karl A. E. Enekel en Paul J. Smith, red., *Emblems and the Natural World*. Leiden: Brill, 2017, 227-270.

20 Gessner, *Historia Animalium*. Deel IV, 999; Oppianus, Colluthus, Tryphiodorus, *Halieutica*. Deel IV, vert. A.W. Mair. Cambridge, MA en Londen: W. Heinemann, 1920, 308-373.

21 Oppianus geeft geen verdere toelichting, wat tot diverse interpretaties heeft geleid. Zie ook: E. Lytle, "The Strange Love of the Fish and the Goat." *Transactions of the American Philological Association* 141(2011): 333-386.

22 Zie afbeelding 6. Motto en epigram lezen in vertaling: 'Gekleed in de huid van een harige geit, heeft de visser twee hoorns op zijn hoofd geplaatst; staande op de oever manipuleert hij een door passie overmande brasem, wiens passie voor dergelijk gezelschap hem in het net gedreven heeft'. De geit verwijst naar de hoer, en de brasem lijkt op de minnaar, die gevangen door een obscene liefde ongelukkig ten onder gaat.

23 Oppianus, *Halieutica*. Deel IV, 308-373. Gessner verwijst naar de *Halieutica* onder element D, oftewel het kopje diergedrag, en verwijst naar het embleem van Alciato onder H, voor anekdotes over de soort.

langwerpige vis, die in niets lijkt op de ronde witte zeebrasem waar de tekst aan refereert. In de *pictura* van Camerarius is dit gecorrigeerd, en kunnen we de afgebeelde witte zeebrasem als zodanig herkennen. Hoewel de *picturae* van Camerarius klein zijn, is er doorgaans voldoende detail afgebeeld om zelfs sterk gelijkende soorten van elkaar te onderscheiden. Zo bevat het embleemboek een grote hoeveelheid *picturae* waarin de mate van detail in de afbeeldingen helderheid schept. Naast het embleem over de vrouwtjeszalm werd bijvoorbeeld tevens een embleem over mannetjeszalmen opgenomen, waarbij de fysieke verschillen tussen de beide geslachten, met name de steviger lichaamsvorm van het vrouwtje en gekromde onderkaak van het mannetje, dermate duidelijk zijn afgebeeld dat er geen verwarring kan ontstaan (afb. 8). Voor de makrelen en papegaaivissen geldt iets vergelijkbaars. In beide gevallen is het afgebeelde tafereel vrijwel hetzelfde, maar is duidelijk te zien welke soort is afgebeeld. Zo verbinden accurate afbeeldingen de observeerbare natuur aan de morele boodschap.

Natuurhistorie en emblematiek stonden dientengevolge dicht bij elkaar. Aan de ene kant kenmerkt de natuurbeschrijving van de zestiende eeuw zich door innovatie. Vanaf het midden van deze eeuw werden in hoog tempo nieuwe soorten beschreven, werd informatie toegevoegd, geëxperimenteerd met classificatie en werden afbeeldingen van hoge kwaliteit geproduceerd. Tegelijkertijd waren echter de natuurhistorische werken van de zestiende eeuw, evenals de emblematische werken, nog in hoge mate gebaseerd op literatuur uit de klassieke tijd, zoals werk van Plinius, Aristoteles en Aelianus. De beschikbaarheid van dergelijke teksten was exponentieel toegenomen als gevolg van zowel de ontwikkeling van de drukpers als humanistische inspanningen om teksten te corrigeren en te vertalen. In de publicaties van zestiende-eeuwse naturalisten zoals Conrad Gessner, Pierre Belon, Guillaume Rondelet, William Turner en Edward Wotton werd dientengevolge in grote lijnen de klassieke literatuur gevolgd, en werd op deze basis geïnnoveerd. De natuurhistorie en het natuurhistorische embleemboek hebben bovendien nog een gezamenlijke voorouder in het middeleeuwse bestiarium. Ook in deze werken vinden we grote hoeveelheden informatie uit de klassieke werken terug, gecombineerd met een christelijke formulering van diergedrag. Dit doet sterk denken aan zowel de interpretaties van diergedrag in de emblemata van Camerarius, als aan Gessner's citaat van Theodorus Gaza's vertaling van Aristoteles.

De *Symbola et Emblemata* van Joachim Camerarius de Jongere is een product van de nauwe band die bestond tussen natuurhistorie en emblematiek, en de verwevenheid van beide discoursen. Zoals we hebben gezien speelde in de *Symbola et Emblemata* recente natuurhistorische kennis een aanzienlijke rol. Overlap in zowel tekst als beeld suggereert bovendien dat Camerarius tijdens de totstandkoming van zijn embleemboek een exemplaar van Gessner's *Historia Animalium* bij de hand had. Bovendien speelde andersom, zoals we gezien hebben,

Afb. 8. Mannetjeszalmen geplaagd door parasieten, Joachim Camerarius de Jongere, *Symbola et Emblemata*, Deel IV, Gotthard Vögelin en Philipp Vögelin, Neuremberg 1604. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/L.eleg.m. 1347 w-4, fol. 23 v. (foto: Bayerische Staatsbibliothek).

emblematische kennis een rol in de natuurbeschrijving van Gessner en anderen, en vond er tussen beide genres uitwisseling plaats. Door zijn emblemata te baseren op ogenschijnlijk empirisch waarneembare zaken, door bewust deel te nemen aan het wetenschappelijk debat, door Gessner als bron grotendeels te verzwijgen en door empirisch correcte afbeeldingen van soorten op te nemen, presenteerde Camerarius zijn emblemata als natuurhistorisch. Toch moeten we kritisch kijken naar de empirische grondslag van de emblemata. De portrettering van de waterdieren is niet gebaseerd op observatie maar op intertekstualiteit en filologie. Zowel in de context van de anekdote over de natuur als die van de geboden morele les, en de wijze waarop deze verbonden worden, bestaan de commentaren uit een lange reeks tekstuele verwijzingen, zonder dat hier waarneming aan te pas komt. Ook de afbeeldingen zijn niet gebaseerd op observatie maar op ouder beeldmateriaal, hoe realistisch deze ook zijn en hoezeer ze ook een verbetering ten opzichte van ouder emblematisch beeldmateriaal vormen. De natuur die hier getoond wordt is een presentatie van de visie van de auteur, die met behulp van een zorgvuldige selectie en bloemlezing van schriftelijke en visuele bronnen wordt opgebouwd.

Sophia Hendriks (1980) studeerde Wijsbegeerte en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en University College London. Momenteel werkt zij aan een proefschrift over Conrad Gessner's ichtyologisch werk binnen het project 'A New History of Fishes' aan de Universiteit Leiden. Voorafgaand werkte zij onder andere voor antiquariaten, waar zij zich bezighield met vroegmoderne natuurhistorische publicaties.